

KAZAKİSTAN'IN TARİHİ ANITSAL MİMARİSİNDEKİ MOTİFLERİN ÇAĞDAŞ KÜLTÜRDEKİ YERİ

Gulmira YESHMANOVA*

Özet: Bu çalışmada, Kazakistan'ın tarihi anıtsal mimarisindeki motifler, günümüzde çağdaş kültürde önemli bir yer tutmaktadır. Bu motifler genellikle Kazak kültürünün zengin ve renkli geçmişinden esinlenerek oluşturulmuştur. Geleneksel Kazak desenleri, semboller ve süslemeler, mimari yapıların dış cephesinde ve iç mekânlarında sıkça kullanılmaktadır. Bu motifler, Kazakistan'ın kimliğinin bir parçası olarak kabul edilir ve modern mimari tasarımlarda da sıklıkla görülür. Ayrıca, bu motifler Kazak sanatında, tekstil tasarımında ve hatta modada da yaygın olarak kullanılmaktadır. Böylece, Kazakistan'ın tarihi anıtsal mimarisindeki motifler, modern kültürde yaşayan ve sürekli olarak evrilen bir miras olarak varlığını sürdürmektedir. Bu aynı zamanda geleneksel kültürün, sürekli ve kalıcı olmasının da göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: *Kazakistan, Anıtsal Mimari, Motifler, Modern Kültür, Geleneksel Desenler, Semboller, Kimlik, Sanat, Tekstil Tasarımı, Moda*

The Place of Motifs from Kazakhstan's Historical Monumental Architecture in Modern Culture

Abstract: The motifs of historical monumental architecture in Kazakhstan hold a significant place in modern culture. These motifs are often inspired by the rich and colorful history of Kazakh culture. Traditional Kazakh patterns, symbols, and decorations are frequently used in the exterior and interior of architectural structures. These motifs are considered part of Kazakhstan's identity and are commonly seen in modern architectural designs. Additionally, they are widely used in Kazakh art, textile design, and even fashion. Thus, the motifs of historical monumental architecture in Kazakhstan continue to exist as a living and evolving heritage in modern culture.

Key Words: *Kazakhstan, monumental architecture, motifs, modern culture, traditional patterns, symbols, identity, art, textile design, fashion*

Giriş

Halk kültürünün büyük başarıları, tarihi anıtlara yansımaktadır. Günümüzde bunlar ulusal öneme sahip bir miras olarak görülmektedir. tarihi anıtların her biri kendi zamanının tanığı, halkın hafızası konumundadır. tarihi anıtlar, halkın inancının, duygusunun, vicdanının ve yurt anlayışının maddi bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Devletler de bu anıtları kültürel bir miras olarak kabul etmektedirler.

Kazakistan halk mimarisi örnekleri, uzun yıllardır gezginlerin, askerlerin ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Özellikle 922 yılında Katagan'ın oğlu Oğuz Yabgu Yetirek'in Üstyurt'taki başkentinde bulunmuş olan Arap seyyah ve elçisi Ahmet ibn Fadlan, Oğuzların mezar yapıları, cenaze gelenekleri ve diğer gelenekleri hakkında ilginç bilgiler aktarmıştır [1: 128]. XIII yüzyıl ortalarında Louis IX'un elçisi Rubrucklu William yazılarında Kıpçakların yaşam tarzını ve geçimleri hakkında bilgiler vermektedir [2: 102]. Ayrıca XV-XVI. yüzyıllarda Kazak el sanatlarına dair kaynaklardan birisi de Buhara tarihçisi Fazlallah Ruzbihan'ın eseridir. Akademisyen A.H. Margulan'ın belirttiği üzere Ruzbihan, Kazakların yerleşim bölgelerini kaydederek o dönemdeki göçebelerin geleneksel yaşam tarzları ve geçim kaynakları hakkında yazılar yazmıştır [3: 9].

SSCB Bilimler Akademisi tarafından 1926 yılında organize edilen Rudenko liderliğindeki antropoloji saha araştırmaları seferinden sonra bölgedeki mimariye ilişkin çalışmalar hız kazanmıştır. Bu ekspedisyona A. Bokeyhan, S. F. Baronov vb. katılmışlardır. Kazakistan'ın batı bölgelerinde yürütülen keşif çalışmalarının sonuçları "Kazak Antropoloji Denemeleri" (1927) adlı kitapta yayımlanmıştır. E.R.Schneider "Kazak Desenleri" adlı bir derleme kaleme almıştır. Yazar bu ilgi çekici eserinde ilk kez Kazakların taş işleme tekniğini ve süs eşyası yapımını vb. anlatmaktadır. 1940'lı yılların ikinci yarısında mimarlar T.K. Basenov ve M.M. Mendikulov, Mankışlak ve Üstyurt'un oyma taş anıtlarının yanı sıra ustaların örgütlenme sistemini de incelemeye başlamıştır [4].

* Dr. Öğr., Yessenov Üniversitesi, Sosyal Destek ve Gençlerin Gelişimi Dairesi, gulmira.yeshmanova@yu.edu.kz

Orta Çağ'da, özellikle Karahanlı Hanedanlığı döneminde Kazakistan topraklarında kültür, bilim, mimari ve el sanatları oldukça gelişmiştir. Taraz yakınındaki Babaca Hatun (X yüzyıl) ve XI-XII. yüzyıllarda inşa edilen Ayşə Bibi'nin türbesi muhteşem mimariye sahip anıtlardır. Ayşə Bibi türbesi (XI-XII yüzyıl Taraz), sadece Kazakistan'da değil, Orta Asya'da da tarihi kabartmalarla işlenmiş en önemli anıttır. UNESCO, bu türbeyi insanlığın en değerli tarihi mimari eserleri listesine almıştır.

1. Kazakistan Topraklarındaki Mimari Anıtlar ve Süslemeler

XIII-XIV. yüzyıllarda Kazakistan topraklarında geçişli ve kubbeli türbeler gelişmeye başlamıştır. En gelişmiş örnekleri ise Joşı Han, Sırlıtam ve Kök Kesene türbeleridir. Bu dönemin anıtları ustalık yetenekleri ve süslemeleriyle dikkat çekmektedir. Mimarlar, yapıların kalitesini ve güzelliğini artırmak için sürekli olarak pişmiş tuğlaları etkili bir şekilde kullanmanın yollarını aramış ve geniş kanatlı salonların kubbelerini kaplamak için karmaşık sistemler geliştirmişlerdir. Tüm Orta Asya'ya hakim olan Emir Timur'un geniş çaplı imar çalışmaları sonucunda yüksek kubbeli rengarenk mozaiklerle bezenmiş yapılar yapılmaya başlamıştır. Bu muhteşem mimari anıtlardan biri de, XII. yüzyılda yaşamış büyük şair ve Sofi Hoca Ahmet Yesevi'nin adını taşıyan ve Sırderya boyundaki şehirlerin merkezi olan Türkistan'da bulunan türbedir. Türkistan (Yesi), güneyde Maverayünnəhir'i ve kuzeyde Deşt-i Kıpçak'a bağlayan bir bağlantı şehriydi.

«Arıstanbab XII yüzyılda İslam'ı Türk dünyasına tanıtan ve yayan şahsiyetlerdendir. Bu yeni din sayesinde Türkler, o zamanın yüksek İslam kültüründen Arap dilini ve yazısını öğrenmiş, İslam kültüründen beslenmiş ve gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Arıstanbab'ın kim olduğu hakkında Hoca Ahmet Yesevi'nin "Hikmetler" adlı eserinde bilgi verilmektedir. Hoca Ahmet Yesevi Arıstanbab tarafından eğitilmiştir." "Bütün Türk halklarının tarihinde büyük iz bırakan Arıstanbab'ın mezarının üzerindeki yapı, paha biçilemez bir mimari anıttır. Kadim Otırar ve Türkistan ustalarının ortak eseridir. Kazakistan'daki diğer binlerce anıttan farklı olan görünümü ile yüzyıllardır insanların ilgisini çekmektedir.»

Ahmet Yesevi Türbesi etrafında bulunan Rabiga Sultan Begüm, Kazak Hanları Esim ve Abılay Han'ın türbeleri, Orta çağdan kalma bir hamam, Şeyhul-İslam evi, XI- XIV. yüzyıllara ait konut ve ticari yapıların kalıntıları, bir yeraltı hilvet kompleksi ve diğer ilginç yapılar yer almaktadır.

Aynı şekilde İpek Yolu güzergahındaki "Mankışlak ve Üstyurt anıtları olan, Şakpak Ata, Sultan Epe, Beket Ata, Karaman Ata, Masat Ata ve diğerleri gibi yeraltı ibadethaneleri de kendilerine has özel kültürel özellikleriyle öne çıkmaktadır. Kayalara oyulmuş muhteşem yapılardan biri olan Şapak Ata mescitinin tarihi X-XIV. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Yerel halk burayı kutsal bir yer olarak değerlendiriyor ve saygı duyuyor. Beket Ata bir kahraman, bir aziz, bir şifacı ve yeraltı ibadethaneleri yapan bir mimardır.

Görsel 1: Şapak Ata kapı girişi

Görsel 2: Masat Ata kapı girişi

Sırderya boyunca restore edilmesi gereken önemli anıtlar arasında Begüm Ana Türbesi, Sırlıtam, Mulkilan Evliya Mezarı, Uzıntam ve Saraman Kosa Minaresi yer almaktadır. Ayrıca Aral Gölü'nün çekilmesinden sonra (X-XIII. yüzyıllar) ortaya çıkarılan Kerderi Türbesi ve toprak altında kalmış 40 kadar şehrin izlerine rastlanmıştır.

Kazak topraklarında süsleme sanatının kendine has özellikleri vardır. MS I-V. yüzyıllardan kalan heykeller günümüze korunabilmiştir. Bunlar doğal taşlardan yapılmış bir balballardır. Çoğunlukla 1-1,5 metre boyundaki insan figürleri: yerden çıkıyormuş gibi bacaklar, vücut yapısı detayları, oyulmuş taşlar atalarımızın Zerdüştlük ya da doğaya tapınma inancını yansıtmaktadır.

Ortaçağa ait düz ve koyun biçimli mezar taşları, oymalı türbe duvarları kabartmaları İslam ideolojisine geçişinin kanıtı niteliğindedir. Yuvarlanmış kısa balbal heykeller, karakteristik mezar taşları, koyun biçimli mezar taşları, kubbeli türbeler, sivri uçlu dört duvarlı mezarlar gibi mimari eserler tabiatla bütünleşmiş hâldedirler [5].

“Geçen yüzyılın 30’lu yıllarında Kazakistan’da binlerce dinî mimari anıtı kaybolmuştur. Günümüzde kültürel miras programı ile bu kayıplardan bazılarının akıbeti ortaya çıkmaktadır. Sovyet dönemindeki eski traktör istasyonu binasının kalıntılarını arasında yüzlerce mezar taşı bulunmuştur. Mezar taşlarının duvar ve temel malzemesi olarak kullanılmış olduğu görülmüştür. Ayrıca birkaç yıl önce Ural şehir merkezinde eski yolların onarımı sırasında yol kenarında bordür olarak kullanılmış mezar taşları da bulunmuştur.

Mimari anıtların gerçeğinin araştırılması Kazakistan’ın tarihi ile sıkı ilişkilidir. Kazak halkı, kendi eşsiz baş yapıtlarıyla (el sanatları, müzik ve sözlü edebiyat) birlikte, Ahameniş ve Büyük İskender, Pers Krallığı, Hunlar, Araplar, Moğollar ve Çungarların kültürel mirasından yararlanarak gelişmiş inşaat yöntemleri ile eşsiz mimari eserler yaratmıştır. Bu eşsiz eserler, yani anıtlar, kökleri Orta Çağ’ın başlarına dayanan yapı kültürünün geleneklerini korumuştur. Bazıları, Güney Kazakistan’ın yüzyıllardır tarihi ve kültürel olarak bağlı olduğu Orta Asya ve tüm Orta Doğu’daki mimarlık ekolünün izini taşımaktadır. Mimari süslemeler, mimarlık tarihi, arkeoloji ve sanat tarihi açısından incelenmektedir. Çokça araştırılmış olmasına rağmen, Orta Asya’daki mimari süslemelerinin gelişim tarihi ve nesiller boyu aktarılan mimari sanatının ortaya çıkışına dair geçerli bir teori henüz ortaya konmamıştır [6].

Ne yazık ki feodal devletlerin yöneticileri arasındaki yıkıcı ortaçağ savaşlarının bir sonucu olarak, birçok muhteşem yapı yıkılmış ve geriye sadece kalıntılar kalmıştır. O dönem kullanılan birçok teknik sırlar sonsuza dek kaybolmuştur.

Mimari süsleme sadece bir sanat değil, aynı zamanda bir inşaat uygulamasıdır. Süslemenin tarihi mimarlık tarihi, kullanılan malzemelerin tekniği ve teknolojisi ile yakından ilişkilidir.

Bir dizi araştırmacının çalışmaları, anıtların ve anıt-süsleme sanatının kapsamlı bir şekilde incelenmesi için gerekli temeli oluşturdu.

Modern inşaat ve anıt sanatının zorunlulukları, araştırmacılardan şunları talep etmektedir:

1. Orta Asya mimari süsleme sanatının eski çağlardan günümüze kadar olan tüm gelişim sürecini, inşaat teorisini tarihe dayandırarak tespit etmek.

2. Eski Orta Asya ustalarının devam ettirdiği uygulamalı süsleme çalışmalarını, modern estetik ve sanat bilimi ile birleştirmek.

3. Ortaçağ arabesk tarzının yerel sanattan izole edilmeden birbirleriyle olan ilişkilerine dikkat ederek mimari dekorasyon mirasının kapsamının genişletilmesi.

4. Geçmişin ustalarının deneyimini modern mimarlara yakın ve anlaşılır kılmak. Yeni yaşam tarzlarının ortaya çıkardığı sorunları çözmek için yeni form ve malzemeleri kullanmanın ilham verici yollarını bulmak.

Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı, Orta Çağ'daki Kazakistan'ın dinî yapılarının tezyinatını incelemektir.

Ustalar süsleme sanatlarında ev eşyalarına ve gereçlere özel önem vermişlerdir. Örneğin eski halk takılarında hafiflik ve güvenilirlik gibi faktörler, estetikle birlikte ele alınmıştır. Nesnelerin ve hayvanların görüntülerinin tematik olarak oluşturulduğu ve bunların kompozisyonunun, simetrisinin ve asimetrisinin, renginin ve ritminin yanı sıra felsefi içeriğinin de olduğu görülmektedir.

Latince'den alınan çevrilen "kompozisyon" kelimesi, herhangi bir konudaki süslemelerin belli bir ahenk içerisinde düzenlenmesi anlamına gelir.

Süslemelerde simetri çok önemlidir. Süsleme kurallarına göre süsün her iki tarafı da aynı olmalıdır ve bu kurallara tabidir.

Kazak güzel sanatları eskiden beri koleksiyonerlerin, etnografların, arkeologların ve sanatçıların ilgisini çekmiş ve birçok çalışmada kendisine yer bulmuştur. Bu sanatın önemli bir bölümünü oluşturan mimari süsleme sanatının araştırılması, modern bilimin temel görevleri arasındadır. Modern kültürde, özellikle mimaride, süslemelerin yaratıcı açıdan kullanılmaması mümkün değildir. Kazak süsleme sanatı hakkında ise henüz yeterli çalışma yapılmış değildir.

Bu, halk sanatı tecrübesinden yola çıkarak mimari desenlerin sorunlarını teorik olarak incelemenin ve Kazakistan için tasarımcı mimarlar için bir eğitim kaynağı oluşturmanın acil bir ihtiyaç olduğu anlamına geliyor.

Süsleme sanatı konusundaki bilgi eksikliğini ve bu sanatın daha da geliştirilmesine yönelik en azından genel sorunların doğru şekilde çözülmesi ihtiyacını dikkate alarak T.K. Besenov aşağıdaki hedefleri ortaya koymuştur:

1. Özel unsurların ve motiflerin gelişiminin analizini yaparak, Kazak süsleme sanatının anlamsal gelişiminin genel olarak takibi (belirli bir imajın belirlenmesi ve daha ileri düzeyde uygulanması);

2. Kazakistan'da süsleme sanatının çeşitli dallarının (ev ve halk sanatı mimari süslemeleri) bağlantısının takibi;

3. Somut anıtların mimari tezyinatının analizi temelinde, tarihi süsleme sanatı ile mimari yapıları sentezleme yöntemlerini belirlemek;

4. Süsleme unsurların sınıflandırılması konularını teorik açıdan düzenleme, kompozisyon yöntemlerini inceleme ve Kazakistan süsleme sanatının halk, programatik unsurları hakkında uygun sonuçlar çıkarır;

5. Modern mimaride halk süslemesinin gelişiminin doğasının genel bir analizini yapmak, süslemenin mimari formlarla sentezlenme yollarını belirlemek [7, 8].

Ortaçağ dönemine ait mimari yapılar ve süs motifler bugün dahi estetik hissi verebilmektedir. VII-XVI. yüzyılların mimarisinde bu form ve motifler ağırlıklı olarak dinî anıtlarla temsil edilse de bu dönem Kazakistan mimarlık tarihinde çok önemlidir.

Kendisine has ahenk, estetik, mekan yapıları ve süsleme sanatlarıyla öne çıkan çekici tarihi ve mimari anıtlar, eski mimarların estetiğin yasaları konusunda usta olduklarını ve o dönemin ruhunu tasarımlarında hissedebildiklerini göstermektedir.

Mankışlak bölgesindeki gelişmiş benzersiz mimari yapı türleri, yeraltı mescitleri, türbeler, dört duvarlı mezarlar, taş mezarlar, mezar taşları, sandukalar ve höyüklerdir. Mezar taşlarının nasıl ortaya çıktığı sorusu bilim insanları arasında büyük tartışmalara neden olmaktadır (bkz. Görsel 3,4,5,6).

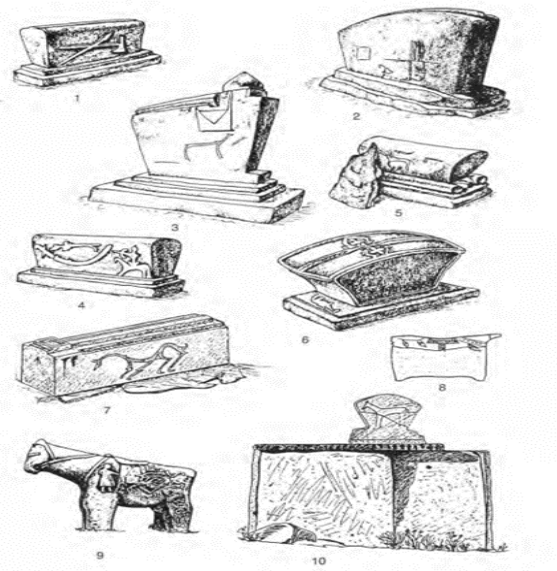
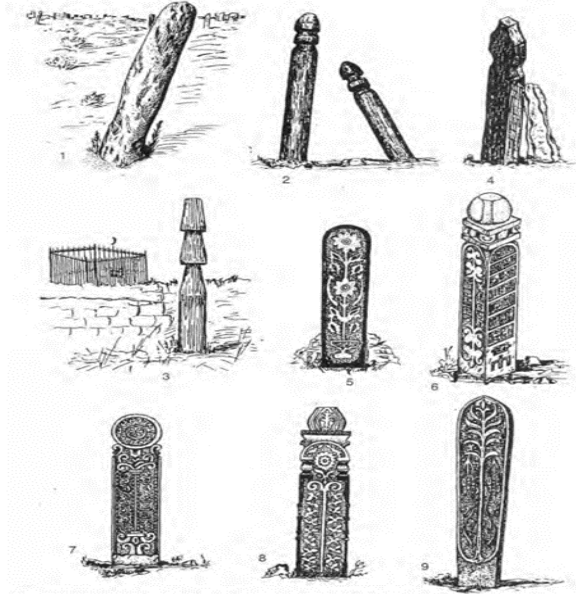
Görsel 3: Şapak Ata mezarlığındaki erkek mezar taşı **Görsel 4:** Şapak Ata mezarlığındaki kadın mezar taşı

Görsel 5: Bitkisel motifli

Görsel 6: Hayvan motifli

Özellikle mezar taşlarının bozkır halkının cenaze töreninde atlara yapılan ibadetin bir temsili atları bağlamak için kullanılan bir kazık görüntüsü şeklinde olduğuna inanılıyor. Mezar taşlarının tezyinatı, şaşırtıcı kompozisyonu, ince işlemeciliği insanları şaşırtmaktadır.

Etnograf E.R. Schneider bu anıtlar hakkında: “Bunların ayrıntıları o kadar zengin ve çeşitli ki işçiliği çok üst düzeyde, bu nedenle de bu eserlerin müzelerde yer almaları

gerekiyor. Ne yazık ki ne müzede ne de kitaplarda Kazakların böylesine harika sanatı mirası hakkında bir bilgi yok” ifadelerini kullanmaktadır.

Mankışlak bölgesinin halk mimari sanatı olan taş oymacılığı tarihi gelişimi boyunca uzun bir yol katetmiştir. Bu geleneğin özgün hatları günümüzde de kaybolmamış ve modern mimaride hâlâ sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle Tama Eset Avliye, Tabın Asav Barak Batır, Aday Ata Otpan Tav gibi yapılarda kullanılan geleneksel mimarinin izleri son yıllardaki halk mimarisinde açıkça görülmektedir. Halk mimarisi araştırmalarını günümüzün yıkıcı küreselleşme akımı karşısında Kazak halkının ve yeni neslin manevi bir değeri hâline getirerek:

- Her şeyden önce bağımsız Kazakistan’ın köklü tarihini, çok yönlü geleneksel kültürünü ve manevi mirasını dünyaya tanıttı;
- Anıtların araştırılması yoluyla, Mankışlak bölgesindeki antik yolların büyüklüğü ve tarihi, gerçek somut verilerle (mezarlıklar, kompleksler, mezar taşları) ortaya koyuldu;
- Anıtlarla ilgili şecere ve halk hikâyeleri, tarihi folklor verileri toplandı ve arkeolojik, etnografik, arşiv ve yazılı verilerle karşılaştırmalı bir araştırma sistemi oluşturulmaya başlandı;
- Dinî ritüel olarak önemli bir veri kaynakları olan mezar taşları üzerindeki yazılar, oyma desenler, ve semboller araştırılarak bilim sahasına kazandırıldı.

2. Mankışlak Bölgesinin Tarihi Taş Ustaları

Avrasya Bölgesi’nde eşine rastlanılmayan ve benzersiz bir mimariye sahip olan Şopan Ata, Masat Ata, Karaman Ata, Şakpak Ata, Sultan Upi, Beket Ata gibi yer altı camileri, çeşitli mezar taşları, muhteşem kubbeli yapılar ve kümbetler bölgede taş işlemeciliğinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bölgenin işlenmeye uygun yumuşak kireçtaşı ve kabuktaşı açısından zengin olması nedeniyle yerel halk bir mimarlık ekolü oluşturmuş ve geliştirmiştir. 2-3 bin yıl öncesinde farklı malzemelerden yapılmış olan yapılar ya orijinal görünümlelerini tamamen kaybetmiş ya da tamamen yıkılmışlardır. Mankışlak bölgesindeki yapılar ise hasar görmüş olsalar dahi, antik çağın sakinlerinin yaşam tarzı, kültürü, dinî inançları ve mimarisi hakkında bize birçok bilgiyi ulaştırabilmektedir. Mankışlak mezarlıkları ilk Türk-İslam göçebelerinden önce, yani tarihçilere göre X. yüzyılın sonu ile XI yüzyılın başlarında ortaya çıktığı düşünülmektedir. İslam öncesi dinî inançlardan Zerdüştlük sembollerinin ilk Müslüman mezarlarında korunduğu görülmektedir. Bu çağdan günümüze kadar Mankışlak’ta dikit tipindeki yapılar temelinde ilk kubbeli yapılar inşa edilmeye başlamıştır. İlk kubbeli yapılar yaklaşık olarak 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Mezarlık mimarisi formlarının çeşitliliği, İslam öncesi göçebe inançları ile İslam dinî inançları arasındaki etkileşimleri yansıtmaktadır. Geleneksel süslemeler ve epigrafik yazıtların yer aldığı mezar yapıları bozkır halkının sınırsız düşünme yeteneğini, doğaya ve dünyanın yaratılışına dair görüşlerini yansıtmaktadır.

Mankışlak’ta ölümlere bir saygı göstergesi olarak kubbeler, kümbetler, dikit veya koyun biçimli mezar taşları, sanduka biçimli mezar taşları inşa edildiği görülmektedir. Taş ustaları gelecek nesiller için kendi isimlerini değil, eserlerinin kalıcı olmasına önem vermişlerdir. Kadim geleneği geliştirmeye devam etmişler, inşası karmaşık kubbeli yapıları daha kolaylaştırarak yeni mimari metotları geliştirmişlerdir. Mezar taşları dinî motiflerle işlenmiş, eski yapı formları detaylandırılmış ve çeşitlendirilmiştir. Ustalar, sütun, kenarlık, heykel, mezar taşı ve yazı gereçleri yapımında kullanılan taşları keserek mezar taşlarını oyma, kabartma, süsleme, boyama gibi çeşitli tekniklerde kullanmışlardır. Taştan çeşitli ürünler yaparken balta, keser, çapa, keski, testere, ege gibi aletler kullandıkları bilinmektedir.

Tarihçi-etnograf S. Ajigali, “Göçebelerin Mimarisi” adlı kitabında şunları aktarıyor: “19. yüzyılda Batı Kazakistan’da taş oyma sanatı yeni bir ivme kazandı. Bu sanatın yeni ustaları saflara katıldı ve halk onları “taştan düğüm yapanlar” diye adlandırıyordu. Bu ustalar

arasında özellikle Aday aşireti arasından çıkan taş oymacıları tanınıyorlardı. XIX yüzyıl ortalarına doğru ustalık babadan oğula geçmeye başlayan bir meslek kolu hâline gelmiş, aralarında ikinci ve üçüncü nesil mimar-ustalar ustalıklarının zirvesine çıkmaya başlamışlardır. Örneğin Karajusip ve oğulları bu dönemde öne çıkmışlardır: Ongalbay, İgibay, Duysenbay, Karakul, Ömirbay, Kosmaganbet gibi isimler halk arasında “Halkın Altılısı” olarak ün salmışlardır. XIX yüzyıl ortalarında yaşayan usta mimar Karajusip, sadece Kazaklar arasında değil, Mankışlak’a göç eden Ruslar arasında da tanınıyordu. Taras Şevçenko ile iyi anlaşırdı. Karajusip, çocuklarına küçüklüğünden itibaren farklı yöntemleri öğretmişti. Duysenbay çocuklarının arasında en yetenekli olanıydı. Karajusip’in oğulları XIX yüzyıl sonu XX yüzyıl başındaki dönemde Mankışlak, Üstyurt ve Embi’de Aytman, Omar-Tur kubbeleri, Kamısbay mezarlığındaki kümbetler vb. gibi birçok eser inşa etmişlerdir.

Nitekim XVIII-XX yüzyılda Mankışlak bölgesinde geleneksel mimarının seçkin eserleri olarak kabul edilen çok sayıda kubbeyi, kümbeti tanınmış yerel taş ustaları tarafından inşa edilmiştir.

Bu ustaların başta gelenleri olarak Kulbala Saki’nin oğulları; Duysenbay, Ordabay, Ense, Kozıbak, Şanşar, Mukan, Yergali, Toktamıs boyundan Karajusip’in çocukları Ongalbay, İgibay, Duysen, Karagül, Ömirbay, Kosmaganbet, Kara Kırımku boyunun oğulları; Ömir ve Temir yanında, Ömir’in çocukları Nazar ve Bazar’ın yanı sıra Jilkıbay Doralul’dan da söz edilebilir (bkz. Görsel 7).

Görsel 7: Halkın mimarı Nazar Ömiruly’nin 1950’lerin başından kalma fotoğrafı ve ustalık aletleri

Mesela Kamısbay mezarlığında ünlü usta Karajusip’in çocukları tarafından yapılmış birçok mimari eser olduğu gibi, Doral, Saki ve Kalmaganbet ustaların çocukları tarafından yapılmış birçok anıt da bulunmaktadır. Ayrıca Üstyurt’taki Aytman kümbeti, Jolboldı’daki Bazar’ın mezarı, Karagan yarımadasındaki Besinbay kümbeti de Karajusip’in çocukları tarafından yaptırılmıştır. Sisem Ata mezarlığındaki Kojanazar’ın kümbeti, Ali Janay, Kamısbay Tolekeuli’nin kümbeti ile diğer kubbe ve kümbetleri, doğu mimarisi örnekleriyle tanınan taş işleme ustası Jilkıbay Doralulı tarafından inşa edilmiştir. Halk arasında “Almen Usta” olarak bilinen taş ustası Almen Berdiyev, koyun biçimli mezartaşı, düz mezar taşı ve “beştaş” gibi mimari eserleri yapmıştır. Ustanın eserleri Karaşajı mezarlığı, Yerbasan mezarlığı, Yesalı mezarlığı, Janday ve Sonabay mezarlıklarında bulunmaktadır.

Akuyık mezarlığındaki Taji (Taciğe) Sulu’nun kümbeti ilgili yerel tarihçi I.Şırtanov, “Anıt Hakkında Bir Hikaye” başlıklı makalesinde Alşın ve Alham’ın şecerelerine dayanarak: “Anıtın doğu tarafı Toktamıs Ömirbay, batı tarafı Kırımku Ömir tarafından inşa edilmiştir.” diye yazmıştır. “Taji Sulu’nun boyu Karjav, Burkit’in kızı ve Baypak Yesenulı Orazalı’nın karısı imiş. Taji’nin yanında Orazalı’dan olma Makaş defnedilmiştir” diye belirtmektedir Kırımku Ömir’in çocukları. Kırımku ustalarının başka eserleri de vardır: Doral Kulşık, Arıstanbay, Kırğın mezar höyükleri, Aldanazar kümbeti, (Ömir Karaulı tarafından

inşa edilmiştir), Alibay-Kalniyaz mezarlığında Tanatar Batiken dört duvarlı mezarı, (Nazar Ömirulı tarafından inşa edilmiştir), Beki mezarlığındaki Makat kümbeti (Bazar ve Nazar tarafından inşa edilmiştir), Karaman Ata mezarlığındaki Sugirali Şoyinbay kümbeti (Temir ve Ömir tarafından inşa edilmiştir), Janday'da Kümisbay boyundan Bilal Bolıs'a ait kümbet (Ömir tarafından inşa edilmiştir).

Üstyurt bölgesinde bu ustalar gibi Bozşa Kırıkmılık boyundan Mambetniyaz, Davletniyaz Şerkeşbay oğullarının eserleri bulunmaktadır. Üstyurt bölgesinde Ulu İpek Yolu üzerindeki Kuşşi, Jezdi, Şubartay, Mıktıbay (Raziya), İmanbay, Ajimurat'ta inşa ettikleri kümbetleri, Sakav'ın kümbeti, Şalginbay ve Amandık'taki kümbetler, Muryın'ın kümbeti, Aydarlı-Karabas'taki Kalniyaz'ın kümbeti, Berniyaz, Beşşımırav ve Jem boyunca uzanan sayısız mimari eseri saymak mümkündür. Bölgedeki yaşlılar tarafından "Devletniyaz Usta Raziye'nin kümbetini yapmadan önce ücretini peşin almış. İşe başladığında köyün bir büyüğü bir rüya görmüş ve ustanın ölümüne yakındaki bir farenin sebep olacağını söylemiş. Bu haber üzerine Devletniyaz'a durum haber verilmiş, ancak peşin aldığı parayı harcamış olan usta çaresizce geri kalan işini tamamlamaya çalışmış. Sonrasında da yakındaki fare yuvasına tuzak kuran usta farenin birisini yaklamış ancak diğer fareden bulaşan veba nedeniyle kendisi vefat etmiştir" diye anlatılmaktadır. Bugün vefat ettiği yer sınırın diğer tarafında, Karakalpakistan istasyonunun Tekebay-Kara yakınındaki mezarlıkta üstünde iki büyük kümbeti olan bir mezarda defnedilmiştir. Oğulları Şopan Devletniyazulı, Mankut Mambetniyazulı babalarının sanatını devam ettirmişlerdir. Günümüzümüzde bu ünlü ustaların torunları Şarjav-Beskala'dan Mankışlak'a taşınmışlardır [9: 478].

Ayrıca Karaş boyundan Öteali Ajibekulı adlı usta Üstyurt'un İrgızbay-Karasay bölgesinde ve Konırat bölgelerinde kümbetler inşa etmiştir. Beynev bölgesindeki Omar-Tur kümbeti 19-20. yüzyıla ait önemli mimari eserler arasında kabul edilerek Ulusal Değere Haiz Mimari Eserler listesine dahil edilmiştir. Bu eseri Utesin Yelamanulı, Nazar Şorabayulı, Yesniyaz Mınbayulı, Abin Amanjolulı, Reyim Jiyebyayulı gibi inşa etmiştir.

Halk arasındaki söylentilere göre, Aday boyunun Şonay aşiretinden Omar adındaki zengin bir adam, bu anıtı sağlığında kendisi için yaptırmıştır. Fakat Omar'dan önce oğlu Tur vefat etmiş ve bu mezara önce oğlu, sonra da kendisi defnedilmiştir.

Eski nesil taş ustaları tarafından kurulan halk mimarisi ekolünü Sayın Nazarbekov, Maksut Nurkabayev, Köpbol Demesin, Köşer Baygazyev, Yermuhan Aliyev gibi bazı tanınmış mimarlar devam ettirmiştir. Bölgedeki kadim taş ustalığı geleneğini devam ettiren bu isimlerle mimari sanatının gelişeceğini düşünüyoruz.

3. Kazakistan Taş Süsleme Sanatının Çağdaş Sanata Yansımaları

Sanat ve el sanatları çalışmalarında süsleme önemli bir rol oynar. O, sadece sanat tarihinde değil, etnografyada da arkeoloji ve beşerî bilimlerin ilgili alanlarında çok fazla bilgi değerlendirme unsurudur. Süs yapımının ilkeleri matematikçiler tarafından incelenir. Ayrıca süsleme sanatı «canlı» sanatsal tecrübenin ögesidir. Süslemenin anlambilimi ve bireysel motifleri ve unsurları gibi önemli soruna doğrudan geçmeden önce, sıklıkla oynanan başka bir yani etnografik literatür ve dekoratif ve uygulamalı sanatlara adanmış eserler gibi konuya dönmek gerekiyor. Bunlar, unsurların ve motiflerin oluşturduğu süslemelerin binlerce yıldır varlığını sürdüren sabit anlamları olabilir. Ayrıca başlangıçta bu unsurların figüratif, yani bitkileri, hayvanları, insanları, manzaraları, gök cisimlerini vb. az çok doğal bir şekilde tasvir eder.

Son yıllarda Kazak süslemesi ile ilgili birçok literatür yayınlanıyor ve bu da oldukça sevindirici. Kazak grafik sanatçısı, araştırmacı ve Kazak kültürü uzmanı olan Yeraly Ospanulyın 2021'de Kazak halk süsü konusuyla ilgili iki kitabı yayınlandı: 1. "Kazaklar. Göçebe sanatı", 2. "Kazak süslemesinin etnografik atlası" [10].

Kitapta Kazak halk süslemelerinin ortaya çıkışı, oluşumu ve gelişimi tarihi hakkında geniş materyaller yer alıyor. Kazak halk desenlerinin Sakalar, Xiongnu ve Hunlar, eski Türkler, Kıpçaklar ve ayrıca Kazaklarla ortak kökleri olan Kırgız, Karakalpak, Nogay, Türkmen ve diğer halkların süslemeleriyle derin bağlantısının izini sürüyor. Bazı süs eşyalarının kökenine ilişkin efsanelerin yanı sıra, Kazakların el sanatları ile ilgili efsaneleri, atasözleri, deyimleri ve diğer sözlü yaratıcılık örnekleri de büyük ilgi çekebilmektedir.

Geniş bir okuyucu kitlesine yöneliktir ve çalışmalarında genellikle Orta Asya halklarının kültürel mirasına yönelen zanaatkarlar, sanatçılar, tasarımcılar, moda tasarımcıları ve yönetmenler için mükemmel bir literatür kazançtır.

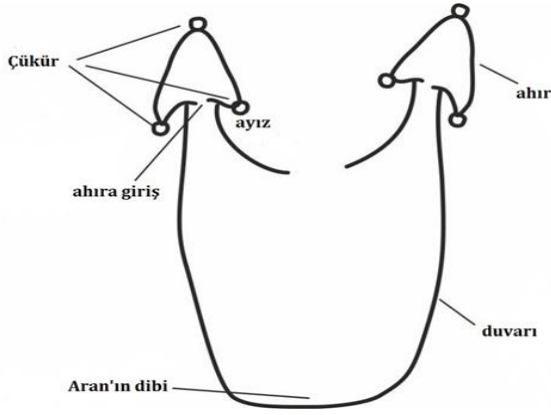
Süslemenin anlambilimi göstereninin motifte veya bir bütün olarak süslemenin kompozisyonunda ifade edilmesindedir. Ülkede vatanseverliğin artmasıyla bağlantılı olarak, çağdaş Kazak toplumunun tarihinin, geleneklerinin, kültürünün ve sanatının yansımalarının ayrılmaz bir parçası olan süslemenin, günümüzde resim, dekoratif ve mimarlık uygulamalı sanatlarda yaygın olarak kullanıldığını belirtmek gerekir. Günümüzde Kazak toplumu süslemelerin kullanımını aktif olarak, giyim, aksesuar, grafik, kurumsal stiller, ticari markalar ve mimari gibi çeşitli alanlarda teşvik etmektedir. Aşağıdaki görsel bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir (bkz. Görsel 8). Mankışlak bölgesinin logosu Kenti Baba mezarlığındaki turbe duvarlarında çivilen kaya resimlerinden alınmıştır. Mankışlak bölgesindeki tek Yessenov Üniversite logosu da Ustyurt Platosu ve Mangistau Yarımadası'nda yer alan sabit avlanma tesisi – Aranlardan ortaya çıkmıştır.

Görsel 8: Motiflerin çağdaş sanata yansımaları

Bu sabit av tesislerinin yapımında yerel kireçtaşı kullanılmıştır. Bazı yapılar özel olarak işlenmiş taş bloklar ve levhalar ile inşa edilmiştir. Duvarlarda, bazı kabile birliklerine ait olduklarını gösteren tamgalar vardır. Tüm bu yapılar, tepelik ya da vadi gibi yer şekilleri özelliklerini göz önünde bulundurarak inşa edilmiş olup bölgede yaşayan hayvanların davranışlarının ve doğal çevrede yaşayan göçebelerin hayata dair derin bilgisine işaret etmektedir. Gök yüzünden baktığında Yessenov Üniversite benzeyen bu yapı kutsallığın ifadesidir [11: 94]

Görsel 9: Aran

Sonuç

Kazakistan sahip olduğu geniş bozkır kuşağı, Türk halklarının eski tarihlerine ait kültür, sanat eserlerini barındıran anıtsal mimari eserler yanında arkeolojik malzeme ile doludur. Bilhassa Güney ve Batı Kazakistan, bu anlamda büyük bir öneme sahiptir. Nitekim XVIII-XX yüzyılda Mankışlak bölgesinde geleneksel mimarinin seçkin eserleri olarak kabul edilen çok sayıda kubbeyi, kümbeti tanınmış yerel taş ustaları tarafından inşa edilmiştir. Ağırlıklı olarak VII-XVI. yüzyıllara ait olan bu eserler ağırlıklı olarak dinî anıtlarda kendini göstermiştir. Mankışlak bölgesinin tarihi taş ustalarını çalışmaları İslam öncesinden getirilen sanat üslubunun İslami dönemde yeni biçim ve içerikle devam ettiğini bize göstermektedir. Orta çağ dönemine ait bu sanat üslubu bugün dahi estetik hissi verebilmektedir. Aynı zamanda Kazaklar bu zengin kültürel mirası sözlü kültürlerinde de yaşatmaktadırlar. Bu sebeple Kazakistan taş süsleme sanatının çağdaş Kazak sanatına yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Bu yansımalar, ortak geçmişe sahip diğer Türk halkları ile Kazakları çağdaş sanat anlayışında da birbirlerine yaklaştıracakı kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

- [1] Kovalevski, A.P. (1956). *Ahmed ibn Fadlan'ın 921-922'de Volga'ya yaptığı yolculuğu anlatan bir kitap*. Harkov.
- [2] Rubrucklu William (1957). *Doğu Ülkelerine Seyahat*. Moskova.
- [3] Margulan, A.H. (1986). *Kazak Halk Sanatı*. Almatı.
- [4] Schneider, Y.R. (1927). *Kazak Süslemesi*. Almatı.
- [5] Aghigali, S.E. (2001). *Aral-Hazar Denizi Tarihi ve Kültürü*. Almatı.
- [6] Aghigali, S.E. (2002). *Göçebe mimarisi - Avrasya'nın tarihi ve kültürünün bir olgusu*. Almatı.
- [7] Basenov, T.K. (1947). "Sam bölgesindeki mimari anıtlar", Almatı.
- [8] Basenov, T.K. (1957). *Kazakistan'ın Mimari Süsleme Sanatı*. Almatı.
- [9] Aghigali, S.E. (2014). *Mangistau ve Ustyrt Anıtları*. Almatı.
- [10] Ospanuly, E. (2021). *Kazaklar. Göçebe Sanatı*. Çimkent.
- [11] Yeshmanova, G., Kulbai, N. (2022). "Bölgesel Turizm Objesi Olarak Göçebelerin Antik Avcılık Yapıları". Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 2-3 Aralık 2022 İzmir, Bildiri Tam Metin Kitabı: Halk Bilimi - Türk Kültürü (Ed.: A. İnayet, P. Fedakar), C.4: 94-104. Asos Yayınevi.